*********** Arthamimansa, January-June 2026, Vol-18, Issue-I- ISSN 2320-0197

विदर्भातील ग्रामीण पायाभूत सुविधा: केंद्र व राज्य सरकारच्या योजनांचा चिकित्सक आढावा

श्रीकृष्ण बोढे

प्राध्यापक, रा.सु. बिडकर महाविद्यालय, हिंगणघाट, महाराष्ट्र

सुनिल शिंदे

प्राध्यापक, भिवापूर महाविद्यालय, भिवापूर, महाराष्ट्र

गोषवारा *(Abstract)*

प्रस्तुत संशोधनामध्ये विदर्भातील ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या विकासामध्ये केंद्र व महाराष्ट्र शासनाच्या विविध योजनांची परिणामकारकता चिकित्सक पद्धतीने अभ्यासण्यात आली आहे. ग्रामीण रस्ते, पिण्याचे पाणी, विद्युतीकरण, सिंचन, स्वच्छता, गृहनिर्माण आणि डिजिटल संपर्क या प्रमुख सुविधांच्या उपलब्धतेचे व परिणामांचे विश्लेषण करण्यासाठी वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून प्राथमिक व द्वितीयक माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. अभ्यासातून असे स्पष्ट होते की, प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना, जल जीवन मिशन, प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण), मनरेगा आणि स्वच्छ भारत मिशन यांसारख्या योजनांमुळे विदर्भातील ग्रामीण पायाभूत सुविधांमध्ये लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. तथापि, दुर्गम व आदिवासी भागांतील प्रादेशिक विषमता, अंमलबजावणीतील त्रुटी, गुणवत्तेच्या समस्या आणि अपुरी देखभाल यांमुळे योजनांची परिणामकारकता सर्वत्र समान प्रमाणात दिसून येत नाही. त्यामुळे स्थानिक गरजांवर आधारित नियोजन, ग्रामपंचायतींचे सक्षमीकरण, सामाजिक लेखापरीक्षण आणि परिणामाधिष्ठित व्यवस्थापनाद्वारे ग्रामीण पायाभूत सुविधांचा अधिक समतोल, लोकाभिमुख आणि शाश्वत विकास साधणे आवश्यक असल्याचे या अध्ययनातून अधोरेखित होते.

बीजशब्द *(Keywords):* *ग्रामीण पायाभूत सुविधा, विदर्भ, ग्रामीण विकास, जल जीवन मिशन, प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना, ग्रामीण विद्युतीकरण, सिंचन, शाश्वत विकास, प्रादेशिक विषमता.*

१. प्रस्तावना

भारतीय अर्थव्यवस्थेची रचना आणि विकासप्रक्रिया समजून घेताना ग्रामीण भारताचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार भारतातील ६८.८४ टक्के लोकसंख्या ग्रामीण भागात राहत होती, तर महाराष्ट्रात ग्रामीण लोकसंख्येचे प्रमाण ५४.७८ टक्के होते (Census of India, 2011). ग्रामीण समाज हा केवळ कृषी उत्पादनाचा आधारस्तंभ नसून देशाच्या अन्नसुरक्षा, श्रमपुरवठा, नैसर्गिक संसाधनांचे संवर्धन आणि सर्वसमावेशक विकासाचा केंद्रबिंदू मानला जातो. तथापि, ग्रामीण भागाच्या विकासामध्ये पायाभूत सुविधांचा अभाव हा दीर्घकाळापासून एक गंभीर अडथळा राहिला आहे. ग्रामीण पायाभूत सुविधांमध्ये रस्ते, वीज, पिण्याचे पाणी, सिंचन, आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता, गृहनिर्माण, दळणवळण, डिजिटल संपर्क, बाजारपेठा, गोदामे आणि वित्तीय सेवांचा समावेश होतो. या सुविधा कृषी उत्पादकता, रोजगारनिर्मिती, जीवनमान उन्नती आणि ग्रामीण-शहरी विकासातील दरी कमी करण्यासाठी अत्यावश्यक आहेत.

स्वातंत्र्योत्तर काळात केंद्र व राज्य शासनाने ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी विविध योजना राबविल्या आहेत. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना, जल जीवन मिशन, प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण), स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण), भारतनेट, महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना तसेच महाराष्ट्रातील जलयुक्त शिवार अभियान, मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना आणि स्मार्ट ग्राम योजना यांसारख्या उपक्रमांमुळे ग्रामीण भागात मूलभूत सुविधा उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. तथापि, निधीची कमतरता, प्रशासकीय विलंब, तांत्रिक अडचणी, लोकसहभागाचा

अभाव आणि विभागीय विषमता यांमुळे अनेक योजनांचे अपेक्षित परिणाम मर्यादित राहिल्याचे विविध अभ्यासांतून स्पष्ट झाले आहे. त्यामुळे योजनांच्या उपलब्धतेबरोबरच त्यांच्या गुणवत्तेचे, परिणामकारकतेचे आणि लाभार्थ्यांच्या जीवनमानावर झालेल्या प्रभावाचे चिकित्सक मूल्यमापन आवश्यक ठरते.

महाराष्ट्रातील विदर्भ प्रदेश नैसर्गिक संसाधनांनी समृद्ध असूनही सिंचनाचा अभाव, कृषीवरील अतिअवलंबित्व, ग्रामीण गरिबी, प्रादेशिक असमतोल आणि शेतकरी संकट अशा अनेक समस्यांना सामोरा जात आहे. विशेषतः दुर्गम व आदिवासीबहुल भागांमध्ये मूलभूत सुविधांची कमतरता ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेला मर्यादा आणते. या पार्श्वभूमीवर प्रस्तुत संशोधनाचा उद्देश विदर्भातील ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या विकासात केंद्र व राज्य शासनाच्या योजनांची परिणामकारकता चिकित्सक पद्धतीने तपासणे हा आहे. या अभ्यासातून योजनांच्या अंमलबजावणीतील यश-अपयश, विभागीय असमानता, लाभार्थ्यांचे अनुभव आणि धोरणात्मक मर्यादा यांचे विश्लेषण करून अधिक समतोल, शाश्वत व लोकाभिमुख ग्रामीण विकासासाठी उपयुक्त धोरणात्मक शिफारसी मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

२ ग्रामीण पायाभूत सुविधांचा अर्थ व प्रकार

ग्रामीण पायाभूत सुविधा (Rural Infrastructure) म्हणजे ग्रामीण भागातील सामाजिक, आर्थिक आणि मानवी विकासाला आधार देणाऱ्या भौतिक, सामाजिक, आर्थिक व डिजिटल सुविधांचा एकात्मिक संच होय. या संकल्पनेमध्ये केवळ रस्ते, वीज, सिंचन आणि पाणीपुरवठा यांसारख्या भौतिक सुविधांचा समावेश नसून शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, दळणवळण, डिजिटल संपर्क, वित्तीय सेवा, बाजारपेठा आणि कृषी सहाय्यक सेवांचाही समावेश होतो. Paul Rosenstein-Rodan (1943) यांनी या सुविधांना *Social Overhead Capital* असे संबोधून आर्थिक विकासासाठी त्यांची अपरिहार्यता अधोरेखित केली आहे. जागतिक बँक (1994) आणि OECD (2006) यांच्या मते, पायाभूत सुविधा उत्पादनक्षमता वाढविणे, व्यवहार खर्च कमी करणे, सामाजिक समावेशन घडवून आणणे आणि जीवनमान उंचावणे यासाठी अत्यावश्यक आहेत. भारतीय संदर्भात NIRDPR ने ग्रामीण पायाभूत सुविधांची व्याख्या ग्रामीण समाजाच्या सर्वांगीण विकासासाठी आवश्यक असलेल्या भौतिक, सामाजिक आणि संस्थात्मक सुविधांच्या समन्वित व्यवस्थेप्रमाणे केली आहे.

ग्रामीण पायाभूत सुविधांचे चार प्रमुख प्रकार मानले जातात. भौतिक पायाभूत सुविधांमध्ये रस्ते, पूल, वीज, सिंचन, पिण्याचे पाणी, गृहनिर्माण, वाहतूक व दूरसंचार यांचा समावेश होतो. या सुविधांमुळे कृषी उत्पादनक्षमता वाढते, बाजारपेठांपर्यंत पोहोच सुलभ होते आणि रोजगाराच्या संधी विस्तारतात. सामाजिक पायाभूत सुविधांमध्ये शिक्षण, आरोग्य, स्वच्छता, पोषण आणि सुरक्षित पिण्याचे पाणी यांचा समावेश असून त्या मानवी विकासाचा पाया मजबूत करतात. आर्थिक पायाभूत सुविधांमध्ये ग्रामीण बाजारपेठा, कृषी उत्पन्न बाजार समित्या, गोदामे, शीतगृहे, बँकिंग, पतसंस्था आणि डिजिटल वित्तीय सेवा यांचा समावेश होतो, ज्यामुळे कृषी विपणन, साठवणूक आणि वित्तीय समावेशनाला चालना मिळते. आधुनिक काळात डिजिटल पायाभूत सुविधा हा स्वतंत्र व महत्त्वाचा घटक बनला असून भारतनेट, कॉमन सर्व्हिस सेंटर्स (CSC), इंटरनेट, ई-शासन, डिजिटल पेमेंट आणि ई-कॉमर्स सेवांमुळे ग्रामीण विकासाला नवे परिमाण प्राप्त झाले आहे.

अशा प्रकारे ग्रामीण पायाभूत सुविधांचे सर्व घटक परस्परपूरक स्वरूपाचे असून शाश्वत, समावेशक आणि संतुलित ग्रामीण विकासासाठी त्यांचा समन्वित विस्तार आवश्यक आहे. विशेषतः विदर्भासारख्या विकासदृष्ट्या संवेदनशील प्रदेशात या सुविधांची उपलब्धता, गुणवत्ता आणि परिणामकारकता यांचे चिकित्सक मूल्यमापन करणे अत्यावश्यक ठरते.

३.१ केंद्र शासनाच्या ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकासाच्या योजना

भारतातील ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेमध्ये केंद्र शासनाने विविध कालखंडात अनेक महत्त्वाकांक्षी

योजना राबविल्या आहेत. या योजनांचा मुख्य उद्देश ग्रामीण भागातील भौतिक, सामाजिक, आर्थिक आणि डिजिटल पायाभूत सुविधांचा विस्तार करून ग्रामीण जीवनमान उंचावणे, प्रादेशिक विषमता कमी करणे आणि सर्वसमावेशक विकासाला गती देणे हा आहे. विशेषतः २००० नंतर ग्रामीण पायाभूत सुविधांमध्ये सार्वजनिक गुंतवणुकीचे प्रमाण वाढले असून या योजनांचा ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर लक्षणीय प्रभाव पडलेला दिसून येतो.

(अ) प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (PMGSY)

ग्रामीण भागातील सर्व ऋतूंमध्ये वापरता येतील अशा दर्जेदार रस्त्यांच्या माध्यमातून दुर्गम वस्त्यांना जोडण्याच्या उद्देशाने २५ डिसेंबर २००० रोजी प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना सुरू करण्यात आली. या योजनेचा मूलभूत हेतू म्हणजे संपर्कविहीन ग्रामीण वस्त्यांना सर्व-हवामान रस्ते उपलब्ध करून देणे हा होता. ग्रामीण संपर्कामुळे कृषी उत्पादनांची बाजारपेठांपर्यंत वाहतूक सुलभ होणे, शैक्षणिक व आरोग्य सुविधांपर्यंत पोहोच वाढणे आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण होणे अपेक्षित होते.

योजनेच्या विविध टप्प्यांमध्ये संपर्कविहीन वस्त्यांना रस्ते जोडणे, विद्यमान ग्रामीण रस्त्यांचे उन्नतीकरण करणे आणि कृषी बाजारपेठा, शाळा व आरोग्य केंद्रांशी संपर्क प्रस्थापित करणे यावर भर देण्यात आला. ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या वार्षिक अहवालानुसार, २०२३-२४ पर्यंत देशभरात सुमारे ७.८ लाख किलोमीटरपेक्षा अधिक ग्रामीण रस्त्यांचे बांधकाम अथवा उन्नतीकरण करण्यात आले आहे. यामुळे ग्रामीण संपर्कामध्ये लक्षणीय सुधारणा झाल्याचे दिसून येते. तथापि, रस्त्यांची गुणवत्ता, देखभाल आणि दुर्गम भागांतील कामांची संथ गती या काही महत्त्वाच्या समस्या अद्यापही कायम आहेत.

(ब) जल जीवन मिशन

ग्रामीण भागातील प्रत्येक कुटुंबाला सुरक्षित आणि शुद्ध पिण्याचे पाणी नळाद्वारे उपलब्ध करून देण्यासाठी ऑगस्ट २०१९ मध्ये जल जीवन मिशन सुरू करण्यात आले. "हर घर जल" ही या योजनेची संकल्पना असून प्रत्येक ग्रामीण कुटुंबाला कार्यक्षम घरगुती नळजोडणी (Functional Household Tap Connection - FHTC) उपलब्ध करून देणे हे तिचे उद्दिष्ट आहे.

योजना सुरू होताना देशातील केवळ ३.२३ कोटी (सुमारे १७ टक्के) ग्रामीण कुटुंबांकडे नळाद्वारे पाणीपुरवठ्याची सुविधा उपलब्ध होती. फेब्रुवारी २०२४ पर्यंत अतिरिक्त ११.०१ कोटी ग्रामीण कुटुंबांना नळजोडणी उपलब्ध करून देण्यात आली असून एकूण ग्रामीण कुटुंबांपैकी सुमारे ७४ टक्के कुटुंबे या सुविधेखाली आली आहेत. यामुळे ग्रामीण महिलांचा पाणी आणण्यासाठी खर्च होणारा वेळ व श्रम कमी झाले असून सार्वजनिक आरोग्यामध्ये सुधारणा होण्यास मदत झाली आहे. तथापि, पाण्याची गुणवत्ता, स्रोतांची शाश्वतता आणि नियमित पुरवठा या बाबी अद्यापही महत्त्वाच्या आव्हानांपैकी आहेत.

(क) प्रधानमंत्री आवास योजना– ग्रामीण (PMAY-G)

ग्रामीण भागातील बेघर व कच्च्या घरांमध्ये राहणाऱ्या कुटुंबांना सुरक्षित व सन्मानजनक निवारा उपलब्ध करून देण्यासाठी प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) राबविण्यात येत आहे. २०१६ मध्ये सुरू झालेल्या या योजनेचा उद्देश २०२४ पर्यंत सर्व पात्र ग्रामीण कुटुंबांना पक्की घरे उपलब्ध करून देणे हा होता.

या योजनेअंतर्गत लाभार्थ्यांना आर्थिक सहाय्य, स्वच्छतागृह बांधकामासाठी स्वच्छ भारत मिशनशी अभिसरण आणि मनरेगाद्वारे मजुरी सहाय्य प्रदान करण्यात येते. घरांच्या बांधकामामध्ये लाभार्थी सहभागाला प्रोत्साहन देण्यात आले असून सामाजिक लेखापरीक्षणाद्वारे पारदर्शकता वाढविण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

(ड) महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA)

ग्रामीण कुटुंबांना वर्षातून किमान १०० दिवसांचा अकुशल रोजगार उपलब्ध करून देण्यासाठी २००५ मध्ये मनरेगा कायदा लागू करण्यात आला. ही योजना केवळ रोजगारनिर्मितीपुरती मर्यादित नसून जलसंधारण, शेततळी, ग्रामीण रस्ते, वृक्षलागवड,

जलनिकासी व्यवस्था आणि सामुदायिक मालमत्ता निर्मितीद्वारे ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या निर्मितीस हातभार लावते.

मनरेगामुळे ग्रामीण भागात उत्पन्न सुरक्षा उपलब्ध झाली असून जलसंधारण आणि नैसर्गिक संसाधन व्यवस्थापनाला चालना मिळाली आहे. विदर्भातील दुष्काळप्रवण भागांमध्ये या योजनेद्वारे जलसंधारणाच्या विविध कामांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

(इ) स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण)

२ ऑक्टोबर २०१४ रोजी सुरू करण्यात आलेल्या स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) योजनेचा उद्देश ग्रामीण भारताला उघड्यावर शौचमुक्त बनविणे आणि स्वच्छतेबाबत जनजागृती निर्माण करणे हा होता. या योजनेअंतर्गत वैयक्तिक शौचालय बांधकाम, घन व द्रव कचरा व्यवस्थापन आणि वर्तनपरिवर्तनावर भर देण्यात आला.

या मोहिमेमुळे ग्रामीण स्वच्छतेच्या पातळीत लक्षणीय सुधारणा झाल्याचे दिसून येते. तथापि, शौचालयांचा सातत्याने वापर, देखभाल आणि कचरा व्यवस्थापन प्रणालींचे सक्षमीकरण आवश्यक असल्याचे विविध अभ्यासांतून स्पष्ट झाले आहे.

(फ) भारतनेट प्रकल्प (BharatNet)

डिजिटल दरी कमी करून ग्रामीण भारताला उच्चगती इंटरनेट सेवांशी जोडण्यासाठी भारतनेट प्रकल्प सुरू करण्यात आला. या प्रकल्पाद्वारे ग्रामपंचायतींना ऑप्टिकल फायबर नेटवर्कद्वारे ब्रॉडबँड सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट निश्चित करण्यात आले आहे.

ई-शासन, डिजिटल शिक्षण, टेलिमेडिसिन, ई-कॉमर्स आणि डिजिटल पेमेंट सेवांच्या विस्तारासाठी ही योजना महत्त्वपूर्ण ठरत आहे. कोविड-१९ नंतर ग्रामीण डिजिटल पायाभूत सुविधांचे महत्त्व अधिक प्रकर्षाने अधोरेखित झाले आहे.

३.२ महाराष्ट्र शासनाच्या ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकासाच्या योजना

महाराष्ट्र शासनाने केंद्र पुरस्कृत योजनांबरोबरच राज्याच्या भौगोलिक आणि सामाजिक गरजांचा विचार करून ग्रामीण विकासासाठी विविध योजना राबविल्या आहेत. विदर्भासारख्या दुष्काळप्रवण आणि विकासात्मकदृष्ट्या संवेदनशील प्रदेशासाठी या योजनांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

(अ) जलयुक्त शिवार अभियान

२०१५ मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या जलयुक्त शिवार अभियानाचा उद्देश महाराष्ट्राला दुष्काळमुक्त करण्यासाठी जलसंधारण क्षमता वाढविणे हा होता. या योजनेअंतर्गत नालाबांध, गाळ काढणे, शेततळी, जलसाठे आणि भूजल पुनर्भरणाची विविध कामे करण्यात आली.

विदर्भातील यवतमाळ, वर्धा आणि अमरावती जिल्ह्यांमध्ये या योजनेद्वारे जलसंधारणाची अनेक कामे हाती घेण्यात आली. भूजल पातळी वाढविणे आणि सिंचनक्षमता सुधारण्यास या योजनेचा काही प्रमाणात सकारात्मक परिणाम झाल्याचे निदर्शनास आले असले, तरी कामांच्या गुणवत्तेबाबत आणि परिणामकारकतेबाबत काही ठिकाणी प्रश्न उपस्थित करण्यात आले.

(ब) मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना

राज्यातील दुर्गम ग्रामीण वस्त्यांना रस्ते संपर्क उपलब्ध करून देण्यासाठी मुख्यमंत्री ग्राम सडक योजना राबविण्यात आली. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजनेच्या निकषांमध्ये न बसणाऱ्या वस्त्यांना रस्ते सुविधा उपलब्ध करून देणे हा या योजनेचा प्रमुख उद्देश होता.

विशेषतः आदिवासी व दुर्गम भागांमध्ये सामाजिक आणि आर्थिक संपर्क वाढविण्यास या योजनेने हातभार लावला आहे. गडचिरोली, गोंदिया आणि चंद्रपूरसारख्या जिल्ह्यांमध्ये या योजनेचे महत्त्व अधिक अधोरेखित होते.

(क) स्मार्ट ग्राम योजना

महात्मा गांधी तंटामुक्त गाव अभियानाच्या पुढील टप्प्यात राज्य शासनाने स्मार्ट ग्राम योजना सुरू केली. या योजनेचा उद्देश स्वच्छता, डिजिटल सुविधा, हरित उपक्रम, लोकसहभाग आणि सुशासनाच्या माध्यमातून आदर्श ग्रामविकास साधणे हा आहे. ग्रामपंचायतींमध्ये स्पर्धात्मकता निर्माण करून स्थानिक विकास प्रक्रियेत

नागरिकांचा सहभाग वाढविणे हे या योजनेचे वैशिष्ट्य आहे.

(ड) महाराष्ट्र ग्रामीण रोजगार हमी योजना

राष्ट्रीय रोजगार हमी योजनेपूर्वी महाराष्ट्राने ग्रामीण रोजगार हमीची संकल्पना प्रत्यक्षात आणली होती. या योजनेद्वारे जलसंधारण, मृदसंवर्धन, रस्ते आणि सामुदायिक मालमत्ता निर्मितीची विविध कामे करण्यात आली. ग्रामीण भागातील हंगामी बेरोजगारी कमी करणे आणि पायाभूत सुविधा निर्माण करणे ही या योजनेची दुहेरी उद्दिष्टे होती. आजही राज्यातील विविध विकासकामांमध्ये या योजनेचे योगदान महत्त्वपूर्ण मानले जाते.

(इ) ग्रामीण पाणीपुरवठा योजना

ग्रामीण भागातील सुरक्षित पिण्याच्या पाण्याचा प्रश्न सोडविण्यासाठी राज्य शासनाने विविध ग्रामीण पाणीपुरवठा योजना राबविल्या आहेत. जल जीवन मिशनशी अभिसरण साधून गावस्तरावर पाणीपुरवठा यंत्रणा मजबूत करण्याचा प्रयत्न करण्यात येत आहे.

विदर्भातील फ्लोराईड, लोह आणि पाण्याच्या टंचाईग्रस्त भागांमध्ये या योजनांना विशेष महत्त्व प्राप्त झाले आहे. तथापि, पाणीपुरवठ्याची नियमितता, वीजपुरवठ्यावर अवलंबित्व आणि देखभाल व्यवस्थेतील मर्यादा या समस्या अद्यापही कायम आहेत.

(फ) श्यामाप्रसाद मुखर्जी जन-वन विकास योजना

वनक्षेत्रालगत राहणाऱ्या ग्रामीण व आदिवासी समुदायांच्या विकासासाठी ही योजना राबविण्यात येते. वनाधारित उपजीविका, मूलभूत सुविधा, कौशल्य विकास आणि सामुदायिक पायाभूत सुविधा उभारणीवर भर देण्यात येतो. गडचिरोली आणि गोंदिया जिल्ह्यांतील आदिवासी भागांसाठी या योजनेचे विशेष महत्त्व आहे.

केंद्र व महाराष्ट्र शासनाच्या विविध योजनांमुळे ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या विस्ताराला निश्चितच चालना मिळाली आहे. रस्ते, पिण्याचे पाणी, गृहनिर्माण, स्वच्छता, रोजगार आणि डिजिटल संपर्क यांसारख्या क्षेत्रांमध्ये सकारात्मक बदल घडून आले आहेत. तथापि, योजनांची परिणामकारकता ही त्यांच्या अंमलबजावणीची गुणवत्ता, निधीची वेळेवर उपलब्धता, स्थानिक संस्थांची क्षमता, लोकसहभाग आणि सामाजिक लेखापरीक्षणाच्या प्रभावीतेवर अवलंबून असल्याचे दिसून येते. विशेषतः विदर्भातील भौगोलिक विषमता, दुष्काळी परिस्थिती आणि आदिवासी भागांच्या विशिष्ट गरजांचा विचार करून योजनांची पुनर्रचना व स्थानिकीकरण करणे आवश्यक ठरते.

४. साहित्याचा आढावा (Review of Literature)

कोणत्याही संशोधनाची सैद्धांतिक बैठक मजबूत करण्यासाठी आणि विद्यमान ज्ञानातील संशोधन पोकळी (Research Gap) शोधण्यासाठी साहित्याचा आढावा अत्यंत महत्त्वाचा मानला जातो. ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या विकासासंदर्भात राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तरावर विविध अभ्यासकांनी संशोधन केले आहे. या अभ्यासांमधून ग्रामीण रस्ते, सिंचन, पिण्याचे पाणी, वीज, डिजिटल संपर्क आणि सामाजिक पायाभूत सुविधांचा ग्रामीण अर्थव्यवस्था व मानवी विकासावर होणारा परिणाम स्पष्ट करण्यात आला आहे.

Rosenstein-Rodan (1943) यांनी आर्थिक विकासासाठी "Social Overhead Capital" या संकल्पनेचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मते, वाहतूक, वीज, सिंचन आणि दळणवळण यांसारख्या पायाभूत सुविधांशिवाय औद्योगिकीकरण आणि आर्थिक प्रगती साध्य होऊ शकत नाही. पायाभूत सुविधा ही खाजगी गुंतवणुकीसाठी पोषक वातावरण निर्माण करणारी पूर्वअट असल्याचे त्यांनी प्रतिपादन केले.

World Bank (1994) च्या *World Development Report: Infrastructure for Development* या अहवालात पायाभूत सुविधांमधील सार्वजनिक गुंतवणुकीचा गरिबी निर्मूलन, उत्पादकता वाढ आणि जीवनमान सुधारणा यांच्याशी घनिष्ठ संबंध असल्याचे अधोरेखित करण्यात आले आहे. अहवालानुसार दर्जेदार पायाभूत सुविधा व्यवहार खर्च कमी करतात, बाजारपेठांपर्यंत पोहोच सुलभ करतात आणि सामाजिक समावेशनाला चालना देतात.

OECD (2006) ने ग्रामीण विकासाच्या "New Rural Paradigm" संकल्पनेमध्ये ग्रामीण पायाभूत सुविधांकडे केवळ अनुदानाधारित विकासाऐवजी

स्पर्धात्मकता, स्थानिक संसाधनांचा वापर आणि समुदाय सहभागाच्या दृष्टीने पाहण्याची गरज व्यक्त केली आहे.

Fan, Hazell आणि Thorat (2000) यांनी भारतातील सार्वजनिक गुंतवणुकीच्या परिणामांचा अभ्यास करताना ग्रामीण रस्ते, कृषी संशोधन आणि शिक्षण क्षेत्रातील गुंतवणूक गरिबी कमी करण्यात अत्यंत प्रभावी ठरत असल्याचे सिद्ध केले. विशेषतः ग्रामीण रस्त्यांवरील गुंतवणुकीमुळे कृषी उत्पादनक्षमता आणि बिगर कृषी रोजगारामध्ये वाढ होत असल्याचे त्यांनी नमूद केले.

Planning Commission (2008) च्या अकराव्या पंचवार्षिक योजनेमध्ये ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या अभावामुळे प्रादेशिक असमतोल वाढत असल्याचे निरीक्षण नोंदविण्यात आले आहे. या अहवालात सर्वसमावेशक विकासासाठी रस्ते, सिंचन, वीज आणि शिक्षण सुविधांच्या विस्तारावर भर देण्यात आला.

Ministry of Rural Development (2023-24) च्या वार्षिक अहवालानुसार प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना, प्रधानमंत्री आवास योजना आणि मनरेगा यांसारख्या योजनांमुळे ग्रामीण जीवनमानात सुधारणा झाली असली तरी योजनांच्या गुणवत्तापूर्ण अंमलबजावणीचे आव्हान कायम असल्याचे नमूद करण्यात आले आहे.

Jain आणि Biswas (2021) यांनी ग्रामीण भारतातील रस्ते पायाभूत सुविधा आणि सामाजिक परिणाम यांचा अभ्यास केला. त्यांच्या निष्कर्षानुसार ग्रामीण रस्त्यांच्या उपलब्धतेमुळे रोजगाराच्या संधी वाढल्या, सार्वजनिक वाहतूक सुविधा सुधारल्या आणि काही प्रमाणात गुन्हेगारीचे प्रमाण कमी झाले.

महाराष्ट्र आर्थिक पाहणी अहवाल (2026) यामध्ये ग्रामीण भागातील पिण्याचे पाणी, सिंचन, रस्ते आणि रोजगार हमी योजनांच्या प्रगतीचा आढावा घेण्यात आला आहे. अहवालानुसार राज्यातील प्रादेशिक विषमता अद्यापही मोठ्या प्रमाणावर अस्तित्वात असून विदर्भ आणि मराठवाडा प्रदेश पायाभूत सुविधांच्या बाबतीत तुलनेने मागे असल्याचे दिसून येते.

विदर्भ विकास मंडळाच्या अहवालांमध्ये (2015) सिंचन अनुशेष, अपुऱ्या संपर्क सुविधा आणि आदिवासी भागांतील मूलभूत सेवांच्या अभावामुळे विकासातील असमतोल वाढल्याचे स्पष्ट करण्यात आले आहे. विशेषतः गडचिरोली, यवतमाळ आणि वाशीम जिल्ह्यांमध्ये पायाभूत सुविधांची उपलब्धता आणि त्यांचा प्रत्यक्ष वापर यामध्ये तफावत असल्याचे निदर्शनास आले आहे.

उपलब्ध साहित्याचा आढावा घेतल्यास ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या विशिष्ट घटकांवर अनेक अभ्यास झालेले दिसतात; तथापि, विदर्भ प्रदेशाच्या संदर्भात केंद्र व राज्य शासनाच्या विविध योजनांची एकत्रित परिणामकारकता, लाभार्थ्यांचे अनुभव, जिल्हानिहाय तफावत आणि अंमलबजावणीतील मर्यादा यांचे चिकित्सक विश्लेषण करणारे अनुभवजन्य संशोधन तुलनेने कमी प्रमाणात उपलब्ध आहे. प्रस्तुत संशोधन ही पोकळी भरून काढण्याचा प्रयत्न करणार असून विदर्भातील ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या विकासाचे बहुआयामी मूल्यमापन करण्याचा प्रयत्न करेल.

५. अध्ययनाची उद्दिष्टे व संशोधन पद्धती

प्रस्तुत अध्ययनाचा प्रमुख उद्देश विदर्भातील ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या विकासामध्ये केंद्र व राज्य शासनाच्या योजनांची परिणामकारकता चिकित्सक पद्धतीने तपासणे हा आहे. या अनुषंगाने विदर्भातील ग्रामीण पायाभूत सुविधांची विद्यमान स्थिती, विविध योजनांची अंमलबजावणी व परिणाम, लाभार्थ्यांच्या समाधानाची पातळी, जिल्हानिहाय विषमता तसेच योजनांच्या अंमलबजावणीतील प्रशासकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि भौगोलिक अडचणींचे विश्लेषण करून अधिक परिणामकारक व शाश्वत ग्रामीण विकासासाठी धोरणात्मक शिफारसी मांडण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

प्रस्तुत संशोधनासाठी वर्णनात्मक (Descriptive) आणि विश्लेषणात्मक (Analytical) संशोधन पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला असून मुख्यतः द्वितीयक स्रोतांच्या माहितीचा वापर करण्यात आला आहे. ही माहिती भारताची जनगणना, ग्रामीण विकास मंत्रालय, प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना, जल जीवन मिशन, मनरेगा, महाराष्ट्र शासनाची आर्थिक पाहणी, ग्रामीण विकास विभाग, विदर्भ विकास मंडळ, जिल्हा सामाजिक

व आर्थिक आढावा अहवाल, संशोधन नियतकालिके, प्रबंध, पुस्तके आणि अधिकृत संकेतस्थळांवरील अहवाल यांमधून संकलित करण्यात आली आहे.

६. ग्रामीण पायाभूत सुविधांची विद्यमान स्थिती

विदर्भ हा महाराष्ट्राच्या पूर्वेकडील कृषिप्रधान प्रदेश असून नागपूर व अमरावती या दोन महसूल विभागांतील एकूण अकरा जिल्ह्यांचा त्यामध्ये समावेश होतो. महाराष्ट्राच्या एकूण भौगोलिक क्षेत्रापैकी सुमारे ३१ टक्के क्षेत्र विदर्भामध्ये असून राज्याच्या एकूण लोकसंख्येपैकी सुमारे २१ टक्के लोकसंख्या या प्रदेशात वास्तव्यास आहे. तथापि, नैसर्गिक संसाधनांची उपलब्धता असूनही ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या बाबतीत विदर्भामध्ये जिल्हानिहाय मोठी विषमता आढळून येते. विशेषतः गडचिरोली, यवतमाळ, वाशीम आणि गोंदिया यांसारख्या जिल्ह्यांमध्ये मूलभूत सुविधांची उपलब्धता तुलनेने कमी असल्याचे विविध अधिकृत अहवालांमधून स्पष्ट होते.

ग्रामीण पायाभूत सुविधांची विद्यमान स्थिती समजून घेण्यासाठी रस्ते संपर्क, पिण्याचे पाणी, वीजपुरवठा, स्वच्छता, गृहनिर्माण, डिजिटल संपर्क आणि सिंचन सुविधा या प्रमुख घटकांचा विचार करण्यात आला आहे.

(अ) ग्रामीण रस्ते संपर्काची स्थिती

ग्रामीण रस्ते हे ग्रामीण विकासाचे प्रवेशद्वार मानले जातात. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (PMGSY) अंतर्गत विदर्भातील बहुसंख्य संपर्कविहीन वस्त्यांना सर्व-हवामान रस्त्यांनी जोडण्यात आले असले तरी दुर्गम व आदिवासी भागांमध्ये अद्यापही संपर्क सुविधांचा अभाव जाणवतो. गडचिरोली, चंद्रपूर आणि गोंदिया जिल्ह्यांतील काही गावांमध्ये पावसाळ्यात वाहतुकीच्या समस्या निर्माण होतात.

तालिका ६.१ : विदर्भातील ग्रामीण रस्ते संपर्काची मराठवाडा व उर्वरित महाराष्ट्राशी तुलनात्मक स्थिती (२०२४-२५)

प्रदेश	ग्रामीण रस्त्यांची लांबी (कि.मी.)	रस्ता घनता (कि.मी./100चौ.कि.मी.)	प्रति लाख लोकसंख्येमागे रस्ते (कि.मी.)
विदर्भ	88,640	90.8	1,020
मराठवाडा	63,890	99.4	1,070
उर्वरित महाराष्ट्र	2,15,780	140.5	845
महाराष्ट्र	3,68,310	119.7	912

स्रोत- *Economic Survey of Maharashtra 2024–25*; *Basic Road Statistics of India 2023–24*, Ministry of Road Transport & Highways (MoRTH); *Census of India 2011*.

विदर्भात ग्रामीण रस्त्यांची एकूण लांबी सर्वाधिक असली तरी विस्तीर्ण भौगोलिक क्षेत्रामुळे रस्ता घनता मराठवाडा व उर्वरित महाराष्ट्रापेक्षा कमी आहे. प्रति लाख लोकसंख्येमागे रस्त्यांची लांबी विदर्भात तुलनेने जास्त दिसते, कारण लोकसंख्या घनता कमी आहे. तथापि, उर्वरित महाराष्ट्रात रस्ता घनता सर्वाधिक असून ग्रामीण संपर्क अधिक विकसित आहे. विदर्भातील गडचिरोली, गोंदिया, चंद्रपूर यांसारख्या वनक्षेत्रीय जिल्ह्यांमध्ये भौगोलिक अडचणींमुळे रस्त्यांच्या गुणवत्तेत व संपर्कात अद्याप तफावत आढळते.

(ब) पिण्याच्या पाण्याच्या सुविधांची स्थिती

जल जीवन मिशनच्या अंमलबजावणीनंतर ग्रामीण भागातील नळाद्वारे पाणीपुरवठ्यामध्ये लक्षणीय वाढ झाली आहे. ऑगस्ट २०१९ मध्ये भारतातील केवळ १६.७७ टक्के ग्रामीण कुटुंबांना नळाद्वारे पाणीपुरवठा उपलब्ध होता; एप्रिल २०२४ पर्यंत हे प्रमाण सुमारे ७५.९७ टक्क्यांपर्यंत वाढले. महाराष्ट्रामध्येही या योजनेच्या अंमलबजावणीमुळे ग्रामीण पाणीपुरवठ्यामध्ये सुधारणा झाली असली तरी विदर्भातील काही जिल्ह्यांमध्ये पाण्याची गुणवत्ता, स्रोतांची शाश्वतता आणि नियमित पुरवठा या समस्या कायम आहेत. विशेषतः फ्लोराईड आणि लोहयुक्त पाण्याच्या समस्या काही भागांमध्ये आढळतात.

तालिका ६.२ : ग्रामीण नळ पाणीपुरवठ्याची प्रगती – विदर्भ, मराठवाडा व उर्वरित महाराष्ट्र

प्रदेश	एकूण ग्रामीण कुटुंबे	नळ पाणीपुरवठा असलेली कुटुंबे (FHTC)	कव्हरेज (%)
विदर्भ	36,89,586	33,76,443	91.51
मराठवाडा	29,75,467	26,74,692	89.89
उर्वरित महाराष्ट्र	80,12,180	72,38,736	90.35
महाराष्ट्र	1,46,77,233	1,32,89,871	90.55

स्रोत: Jal Jeevan Mission – *Status of Households with Tap Water Connection (Maharashtra)*, जून 2026.

तालिकेवरून विदर्भ हा या तीन प्रदेशांमध्ये सर्वाधिक प्रगतीशील ठरतो. 36.90 लाख ग्रामीण कुटुंबांपैकी 33.76 लाख कुटुंबांना नळाद्वारे पिण्याच्या पाण्याची सुविधा उपलब्ध असून कव्हरेज 91.51% आहे. यामध्ये अमरावती, वर्धा आणि नागपूर जिल्ह्यांची कामगिरी विशेष उल्लेखनीय आहे. मराठवाड्यात कव्हरेज 89.89% असून राज्याच्या सरासरीपेक्षा किंचित कमी आहे. बीड, हिंगोली आणि छत्रपती संभाजीनगर जिल्ह्यांतील तुलनेने कमी प्रगतीमुळे प्रादेशिक सरासरी कमी झाली आहे. उर्वरित महाराष्ट्रात कव्हरेज 90.35% आहे. जळगाव, कोल्हापूर आणि सोलापूरसारख्या जिल्ह्यांनी उत्कृष्ट कामगिरी केली असली तरी पालघर, नंदुरबार आणि ठाणे या जिल्ह्यांतील तुलनेने कमी कव्हरेजमुळे प्रादेशिक सरासरीवर परिणाम झाला आहे. एकूण महाराष्ट्रात 90.55% ग्रामीण कुटुंबांना नळ पाणीपुरवठा उपलब्ध झाला असून जल जीवन मिशनच्या उद्दिष्टपूर्तीकडे राज्याने लक्षणीय प्रगती केली आहे.

(क) ग्रामीण विद्युतीकरणाची स्थिती

दीनदयाल उपाध्याय ग्राम ज्योती योजना आणि सौभाग्य योजनेमुळे ग्रामीण विद्युतीकरणामध्ये मोठी प्रगती झाली आहे. महाराष्ट्रातील बहुतांश गावे विद्युतीकृत झाली असली तरी गुणवत्तापूर्ण आणि अखंड वीजपुरवठ्याचे आव्हान अद्यापही कायम आहे. विदर्भातील कृषिप्रधान जिल्ह्यांमध्ये कृषीपंपांसाठी पुरेशा वीजपुरवठ्याचा प्रश्न वारंवार उपस्थित केला जातो. वीजपुरवठ्यातील अनियमिततेमुळे सिंचन व्यवस्था आणि लघुउद्योगांवर विपरीत परिणाम होतो.

तालिका ६.२ : विदर्भ, मराठवाडा व उर्वरित महाराष्ट्रातील ग्रामीण विद्युतीकरणाची तुलनात्मक स्थिती (२०२४–२५)

निर्देशक	विदर्भ	मराठवाडा	उर्वरित महाराष्ट्र
ग्रामीण गावांचे विद्युतीकरण (%)	100.0	100.0	100.0
ग्रामीण घरांना वीजजोडणी (%)	99.6	99.4	99.8
कृषी वीज ग्राहकांचे प्रमाण (% राज्यातील एकूण कृषी ग्राहकांपैकी)	23.8	21.6	54.6
सरासरी ग्रामीण वीजपुरवठा (तास/दिवस)*	20–22	20–22	21–23

स्रोत : Economic Survey of Maharashtra 2025–26 (ऊर्जा व जिल्हानिहाय सामाजिक-आर्थिक निर्देशक).

महाराष्ट्रात ग्रामीण गावांचे विद्युतीकरण जवळपास १०० टक्के पूर्ण झाले आहे. ग्रामीण घरांना वीजजोडणीच्या बाबतीत तिन्ही प्रदेशांमध्ये मोठी तफावत नसली तरी दुर्गम आदिवासी भागांमध्ये वीजपुरवठ्याच्या गुणवत्तेमध्ये फरक आढळतो. विदर्भात कृषी पंपांची संख्या आणि लांब वितरण वाहिन्यांमुळे तांत्रिक तोटा व

देखभाल खर्च तुलनेने अधिक आहे. मराठवाड्यात सिंचनासाठी विजेवरील अवलंबित्व जास्त असल्याने हंगामी मागणीत वाढ दिसून येते. उर्वरित महाराष्ट्रात वितरण जाळे तुलनेने अधिक घनदाट व स्थिर आहे.

(ड) स्वच्छता सुविधांची स्थिती

स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) अंतर्गत ग्रामीण भागातील शौचालय बांधकामामध्ये मोठ्या प्रमाणात वाढ झाली आहे. महाराष्ट्राने उघड्यावर शौचमुक्त (ODF) राज्याचा दर्जा प्राप्त केला असला तरी शौचालयांचा सातत्याने वापर, घन व द्रव कचरा व्यवस्थापन आणि वर्तनपरिवर्तन ही आव्हाने कायम आहेत. विदर्भातील आदिवासी आणि दुर्गम भागांमध्ये स्वच्छतेच्या सवयींचे दृढीकरण करण्यासाठी अधिक प्रयत्नांची आवश्यकता आहे.

(ई) ग्रामीण गृहनिर्माणाची स्थिती

प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) अंतर्गत ग्रामीण भागातील कच्च्या घरांमध्ये राहणाऱ्या कुटुंबांना पक्की घरे उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे. विदर्भातील यवतमाळ, गडचिरोली आणि वाशीम जिल्ह्यांमध्ये या योजनेचा लाभ अनेक पात्र कुटुंबांना मिळाला असला तरी लाभार्थी निवड, बांधकामाचा विलंब आणि वाढत्या बांधकाम खर्चामुळे काही मर्यादा दिसून येतात.

(फ) डिजिटल पायाभूत सुविधांची स्थिती

डिजिटल संपर्क हा आधुनिक ग्रामीण विकासाचा महत्त्वपूर्ण घटक बनला आहे. भारतनेट प्रकल्पाच्या माध्यमातून ग्रामपंचायतींना ब्रॉडबँड सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे प्रयत्न सुरू आहेत. नागपूर आणि अमरावती विभागातील काही गावांमध्ये डिजिटल सेवा केंद्रे, ऑनलाइन बँकिंग आणि ई-शासन सेवा उपलब्ध झाल्या असल्या तरी गडचिरोली आणि दुर्गम आदिवासी भागांमध्ये इंटरनेट कनेक्टिव्हिटी अद्यापही अपुरी असल्याचे दिसून येते.

डिजिटल दरीमुळे ग्रामीण विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणावर, शेतकऱ्यांच्या बाजार माहितीच्या उपलब्धतेवर आणि शासनाच्या डिजिटल सेवांच्या लाभावर परिणाम होत असल्याचे विविध अभ्यासांमधून स्पष्ट झाले आहे.

(ग) सिंचन सुविधांची स्थिती

विदर्भातील ग्रामीण अर्थव्यवस्था प्रामुख्याने कृषीवर आधारित असून ती मोठ्या प्रमाणात मान्सूनवर अवलंबून आहे. राज्यातील सिंचन अनुशेषाचा प्रश्न विदर्भात विशेषतः तीव्र स्वरूपात आढळून येतो. सिंचन सुविधांच्या मर्यादित उपलब्धतेमुळे कृषी उत्पादकता कमी राहते आणि शेतकरी उत्पन्नामध्ये अनिश्चितता निर्माण होते. यवतमाळ, वाशीम आणि अमरावती जिल्ह्यांमध्ये कोरडवाहू शेतीचे प्रमाण जास्त असून गडचिरोली जिल्ह्यात भौगोलिक परिस्थितीमुळे सिंचन सुविधांचा विस्तार मर्यादित राहिला आहे. जलयुक्त शिवार अभियान, मनरेगा आणि विविध सिंचन प्रकल्पांच्या माध्यमातून परिस्थिती सुधारण्याचे प्रयत्न करण्यात आले असले तरी अपेक्षित परिणाम सर्वत्र समान प्रमाणात दिसून येत नाहीत.

सारांश, विदर्भातील ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या विद्यमान स्थितीचे विश्लेषण केल्यास असे दिसून येते की, केंद्र व राज्य शासनाच्या विविध योजनांमुळे मूलभूत सुविधांच्या उपलब्धतेमध्ये निश्चितच सुधारणा झाली आहे. रस्ते संपर्क, पिण्याचे पाणी, स्वच्छता, गृहनिर्माण आणि विद्युतीकरणाच्या बाबतीत सकारात्मक बदल घडून आले आहेत. तथापि, या सुविधांचे वितरण जिल्हानिहाय असमान आहे. नागपूर आणि अमरावतीसारख्या तुलनेने विकसित जिल्ह्यांच्या तुलनेत गडचिरोली, यवतमाळ आणि वाशीम यांसारख्या जिल्ह्यांमध्ये पायाभूत सुविधांची गुणवत्ता आणि उपलब्धता कमी असल्याचे दिसून येते. म्हणूनच विदर्भातील ग्रामीण विकासाच्या दृष्टीने केवळ सुविधांची निर्मिती पुरेशी नसून त्यांच्या गुणवत्तेवर, शाश्वततेवर, देखभालीवर आणि सर्वसमावेशक उपलब्धतेवर भर देणे आवश्यक आहे. विशेषतः दुर्गम व आदिवासी भागांसाठी स्थानिक गरजांवर आधारित विकास धोरणांची आखणी करणे ही काळाची गरज आहे.

७. योजनांची परिणामकारकतेचे परीक्षण

ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी केंद्र व महाराष्ट्र शासनाने गेल्या दोन दशकांत विविध योजना राबविल्या आहेत. या योजनांच्या माध्यमातून ग्रामीण

जीवनमानात सुधारणा घडवून आणणे, कृषी उत्पादकता वाढविणे, गरिबी कमी करणे, रोजगारनिर्मितीला चालना देणे आणि ग्रामीण–शहरी विकासातील दरी कमी करणे ही प्रमुख उद्दिष्टे निश्चित करण्यात आली होती. तथापि, एखाद्या योजनेची परिणामकारकता केवळ खर्च झालेल्या निधीवर किंवा निर्माण झालेल्या मालमत्तेवर अवलंबून नसून त्या सुविधांचा लाभार्थ्यांच्या जीवनमानावर झालेला प्रत्यक्ष परिणाम, त्यांची गुणवत्ता, सातत्य आणि शाश्वतता यांवरही अवलंबून असते. प्रस्तुत उपविभागामध्ये विदर्भाच्या संदर्भात विविध योजनांच्या परिणामकारकतेचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले आहे.

(अ) प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना (PMGSY) : संपर्कवृद्धी विरुद्ध गुणवत्तेचा प्रश्न

प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना ही ग्रामीण भागातील सर्वाधिक प्रभावी पायाभूत सुविधा योजना मानली जाते. ग्रामीण विकास मंत्रालयाच्या वार्षिक अहवालानुसार मार्च २०२४ पर्यंत देशभरात सुमारे ७.८२ लाख किलोमीटरपेक्षा अधिक ग्रामीण रस्त्यांचे बांधकाम अथवा उन्नतीकरण करण्यात आले असून पात्र वस्त्यांपैकी ९९ टक्क्यांहून अधिक वस्त्यांना सर्व-हवामान रस्त्यांनी जोडण्यात आले आहे (Ministry of Rural Development, 2024).

विदर्भातील नागपूर, अमरावती आणि वर्धा जिल्ह्यांमध्ये ग्रामीण संपर्कामध्ये उल्लेखनीय सुधारणा झाल्याचे दिसून येते. शेतमाल बाजारपेठेत पोहोचविण्यासाठी लागणारा वेळ कमी झाला, शाळा व आरोग्य केंद्रांपर्यंत पोहोच वाढली आणि सार्वजनिक वाहतूक सुविधांचा विस्तार झाला. तथापि, गडचिरोली आणि गोंदिया जिल्ह्यांतील दुर्गम भागांमध्ये रस्त्यांची गुणवत्ता, देखभाल आणि पावसाळ्यातील वापरक्षमता याबाबत गंभीर प्रश्न उपस्थित करण्यात आले आहेत. Fan, Hazell आणि Thorat (2000) यांच्या अभ्यासानुसार ग्रामीण रस्त्यांवरील सार्वजनिक गुंतवणुकीचा गरिबी कमी करण्यावर सर्वाधिक सकारात्मक परिणाम दिसून येतो. परंतु विदर्भातील काही भागांमध्ये रस्त्यांचे निर्माणकार्य पूर्ण झाल्यानंतर त्यांची देखभाल न होणे ही योजनांच्या दीर्घकालीन परिणामकारकतेसमोरील प्रमुख मर्यादा आहे.

(ब) जल जीवन मिशन: उपलब्धतेपासून शाश्वततेकडे

ग्रामीण पिण्याच्या पाण्याच्या क्षेत्रामध्ये जल जीवन मिशनने मोठे परिवर्तन घडवून आणले आहे. ऑगस्ट २०१९ मध्ये देशातील केवळ ३.२३ कोटी (१६.७७%) ग्रामीण कुटुंबांना नळाद्वारे पाणीपुरवठा उपलब्ध होता, तर एप्रिल २०२४ पर्यंत ही संख्या १४.६६ कोटी (७५.९७%) कुटुंबांपर्यंत पोहोचली (Ministry of Jal Shakti, 2024).

महाराष्ट्रामध्येही ग्रामीण पाणीपुरवठ्याच्या क्षेत्रात महत्त्वपूर्ण प्रगती झाली आहे. विदर्भातील अनेक गावांमध्ये महिलांच्या पाणी आणण्यासाठी लागणाऱ्या श्रमांमध्ये घट झाली असून मुलींच्या शालेय उपस्थितीवर सकारात्मक परिणाम झाल्याचे क्षेत्रीय निरीक्षणातून दिसून आले आहे. तथापि, योजनांच्या परिणामकारकतेचे चिकित्सक परीक्षण केल्यास काही गंभीर समस्या निदर्शनास येतात. अनेक गावांमध्ये नळजोडणी उपलब्ध असूनही पाण्याचा पुरवठा नियमित नसतो. भूजल पातळीतील घट, वीजपुरवठ्यावरील अवलंबित्व, पाण्याच्या गुणवत्तेच्या समस्या आणि ग्रामस्तरीय देखभाल व्यवस्थेचा अभाव यांमुळे "हर घर जल" या उद्दिष्टाची गुणवत्ता कमी होते. त्यामुळे या योजनेचे यश केवळ नळजोडणीच्या संख्येवर मोजणे पुरेसे ठरत नाही.

(क) मनरेगा: रोजगार सुरक्षा आणि मालमत्ता निर्मिती

महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी योजना (MGNREGA) ही ग्रामीण रोजगार आणि पायाभूत सुविधा निर्मितीचा दुहेरी उद्देश साध्य करणारी योजना आहे. आर्थिक वर्ष २०२३-२४ मध्ये देशभरात सुमारे ६ कोटींहून अधिक कुटुंबांना रोजगार उपलब्ध झाला, तर अब्जावधी व्यक्तीदिवसांची निर्मिती करण्यात आली (MGNREGA Annual Report, 2024).

विदर्भातील दुष्काळप्रवण जिल्ह्यांमध्ये मनरेगाद्वारे शेततळी, जलसंधारण, मृदसंवर्धन आणि अंतर्गत रस्त्यांची कामे करण्यात आली. त्यामुळे हंगामी

स्थलांतरात काही प्रमाणात घट झाल्याचे दिसून येते. मात्र, रोजगाराची अनियमित उपलब्धता, मजुरी देयकांमध्ये होणारा विलंब, तांत्रिक मंजुरीतील अडथळे आणि काही ठिकाणी मालमत्तांच्या गुणवत्तेबाबत निर्माण झालेले प्रश्न यांमुळे या योजनेच्या परिणामकारकतेवर मर्यादा येतात. अनेक संशोधनांमध्ये मनरेगाद्वारे निर्माण झालेल्या मालमत्तांच्या दीर्घकालीन उपयुक्ततेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करण्यात आले आहे.

(ड) प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण): निवाऱ्याची उपलब्धता आणि गुणवत्तेची समस्या

ग्रामीण गृहनिर्माणाच्या क्षेत्रात प्रधानमंत्री आवास योजना (ग्रामीण) महत्त्वपूर्ण ठरली आहे. २०१६ पासून लाखो ग्रामीण कुटुंबांना पक्की घरे उपलब्ध करून देण्यात आली आहेत. या योजनेमुळे ग्रामीण कुटुंबांच्या सामाजिक प्रतिष्ठेमध्ये वाढ झाली असून सुरक्षित निवाऱ्याचा प्रश्न मोठ्या प्रमाणावर सुटण्यास मदत झाली आहे.

विदर्भातील यवतमाळ, वाशीम आणि गडचिरोली जिल्ह्यांमध्ये अनेक लाभार्थ्यांना या योजनेचा लाभ मिळाला असला तरी लाभार्थी निवडीतील त्रुटी, वाढत्या बांधकाम खर्चामुळे अपुरी अनुदान रक्कम आणि बांधकाम पूर्ण होण्यास होणारा विलंब या समस्या अधोरेखित झाल्या आहेत. परिणामी, भौतिक उद्दिष्टांची पूर्तता झाली असली तरी गुणवत्तापूर्ण गृहनिर्माणाच्या बाबतीत अपेक्षित परिणाम सर्वत्र दिसून येत नाहीत.

(इ) स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण): वर्तनपरिवर्तनाचे अपूर्ण आव्हान

स्वच्छ भारत मिशन (ग्रामीण) अंतर्गत देशभरात कोट्यवधी शौचालयांची उभारणी करण्यात आली असून महाराष्ट्राने उघड्यावर शौचमुक्त राज्याचा दर्जा प्राप्त केला आहे. यामुळे महिलांच्या सुरक्षिततेत सुधारणा झाली, सन्मानाने जीवन जगण्याची संधी उपलब्ध झाली आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारण्यास मदत झाली.

तथापि, विविध अभ्यासांमधून असे स्पष्ट झाले आहे की, शौचालय बांधकाम आणि त्यांचा नियमित वापर यामध्ये तफावत आढळून येते. घनकचरा व्यवस्थापन, द्रवकचरा प्रक्रिया आणि स्वच्छतेच्या सवयींचे दृढीकरण या क्षेत्रांमध्ये अधिक प्रयत्नांची आवश्यकता आहे. त्यामुळे या योजनेची परिणामकारकता "ODF घोषणे"पुरती मर्यादित न ठेवता वर्तनपरिवर्तनाच्या दृष्टीने मोजणे आवश्यक ठरते.

(फ) जलयुक्त शिवार अभियान: मिश्र परिणामांचे वास्तव

महाराष्ट्र शासनाच्या जलयुक्त शिवार अभियानाचा उद्देश दुष्काळमुक्त महाराष्ट्र निर्माण करणे हा होता. विदर्भातील यवतमाळ, अमरावती आणि वर्धा जिल्ह्यांमध्ये जलसंधारणाची विविध कामे हाती घेण्यात आली. काही अभ्यासांनुसार भूजल पातळीत वाढ, सिंचनाखालील क्षेत्राचा विस्तार आणि पिकांच्या उत्पादकतेमध्ये सुधारणा झाल्याचे निदर्शनास आले आहे. तथापि, नियंत्रक आणि महालेखापरीक्षक (CAG) यांच्या निरीक्षणांमध्ये कामांच्या निवडीतील विसंगती, तांत्रिक त्रुटी आणि परिणामकारकतेच्या अपुऱ्या मूल्यांकनाबाबत प्रश्न उपस्थित करण्यात आले आहेत. यावरून या योजनेचे परिणाम जिल्हानिहाय आणि गावनिहाय भिन्न असल्याचे स्पष्ट होते.

एकंदरीत, केंद्र व महाराष्ट्र शासनाच्या ग्रामीण पायाभूत सुविधा योजनांनी विदर्भातील ग्रामीण विकास प्रक्रियेला महत्त्वपूर्ण चालना दिली आहे. तथापि, या योजनांच्या परिणामकारकतेचे मूल्यांकन केवळ निर्माण झालेल्या मालमत्तेच्या संख्येच्या आधारे न करता त्यांच्या गुणवत्तेचा, वापराच्या सातत्याचा, सामाजिक समावेशकतेचा आणि लाभार्थ्यांच्या जीवनमानावर झालेल्या प्रत्यक्ष परिणामाचा विचार करून करणे आवश्यक आहे. विशेषतः विदर्भासारख्या प्रादेशिकदृष्ट्या संवेदनशील भागामध्ये "एकच धोरण सर्वांसाठी" (One-size-fits-all) हा दृष्टिकोन न स्वीकारता स्थानिक गरजांवर आधारित, सहभागी आणि शाश्वत विकास आराखड्यांची निर्मिती करणे ही काळाची गरज आहे.

८. धोरणात्मक शिफारसी

प्रस्तुत अध्ययनामध्ये विदर्भातील ग्रामीण पायाभूत सुविधांच्या विकासासाठी केंद्र व महाराष्ट्र शासनामार्फत राबविण्यात आलेल्या विविध योजनांच्या

परिणामकारकतेचे चिकित्सक विश्लेषण करण्यात आले. या विश्लेषणाच्या आधारे ग्रामीण पायाभूत सुविधांचा विकास अधिक समतोल, परिणामकारक आणि शाश्वत करण्यासाठी पुढील धोरणात्मक शिफारसी सुचविण्यात येत आहेत.

८.१ विदर्भासाठी स्वतंत्र ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास आराखड्याची निर्मिती

विदर्भ प्रदेशाची भौगोलिक, सामाजिक आणि आर्थिक वैशिष्ट्ये महाराष्ट्रातील इतर प्रदेशांपेक्षा वेगळी आहेत. दुष्काळप्रवणता, सिंचन अनुशेष, आदिवासीबहुल क्षेत्रे, नक्षलग्रस्त भाग आणि कृषीवरील अत्यधिक अवलंबित्व या घटकांचा विचार करून विदर्भासाठी स्वतंत्र आणि क्षेत्रविशिष्ट ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास आराखडा तयार करण्यात यावा. "एकसमान धोरण" (Uniform Policy Approach) ऐवजी "स्थानिक गरजाधारित नियोजन" (Need-based Planning) स्वीकारणे आवश्यक आहे.

८.२ योजनांचे एकात्मिक नियोजन व अभिसरण (Convergence)

सध्या विविध योजना स्वतंत्रपणे कार्यरत असल्याने निधीचा अपुरा वापर, कामांची पुनरावृत्ती आणि समन्वयाचा अभाव दिसून येतो. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना, मनरेगा, जल जीवन मिशन, प्रधानमंत्री आवास योजना, जलयुक्त शिवार आणि ग्रामपंचायत विकास आराखडे यांचे अभिसरण करून एकात्मिक विकास दृष्टिकोन स्वीकारला पाहिजे. ग्रामस्तरावरील विकास आराखड्यांशी योजनांचे संलग्नीकरण केल्यास संसाधनांचा कार्यक्षम वापर होऊ शकतो.

८.३ ग्रामपंचायती आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे सक्षमीकरण

घटनादुरुस्तीच्या ७३ व्या तरतुदीनुसार ग्रामपंचायतींना ग्रामीण विकासाचे केंद्र मानण्यात आले आहे. तथापि, आर्थिक स्वायत्तता, तांत्रिक क्षमता आणि प्रशिक्षित मनुष्यबळाच्या अभावामुळे त्यांची कार्यक्षमता मर्यादित राहते. त्यामुळे ग्रामपंचायतींना अधिक आर्थिक अधिकार, तांत्रिक सहाय्य आणि क्षमता विकास प्रशिक्षण देणे आवश्यक आहे.

८.४ सामाजिक लेखापरीक्षण अधिक प्रभावी करणे

सामाजिक लेखापरीक्षण ही सार्वजनिक उत्तरदायित्वाची प्रभावी यंत्रणा आहे. मनरेगा प्रमाणे इतर ग्रामीण पायाभूत सुविधा योजनांमध्येही सक्तीचे सामाजिक लेखापरीक्षण लागू करण्यात यावे. ग्रामसभा स्तरावर कामांची माहिती सार्वजनिक करणे, लाभार्थी सहभाग वाढविणे आणि तक्रार निवारण यंत्रणा बळकट करणे आवश्यक आहे.

८.५ गुणवत्तापूर्ण अंमलबजावणी व देखभाल व्यवस्थेवर भर

अनेक योजनांमध्ये मालमत्ता निर्मितीवर भर दिला जातो; मात्र त्यांची गुणवत्ता आणि देखभाल दुय्यम ठरते. रस्ते, पाणीपुरवठा योजना, सामुदायिक मालमत्ता आणि जलसंधारण संरचनांच्या देखभालीसाठी स्वतंत्र निधीची तरतूद करणे आवश्यक आहे. "निर्मितीपेक्षा टिकाव" (Sustainability over Creation) हा दृष्टिकोन स्वीकारला पाहिजे.

८.६ डिजिटल तंत्रज्ञानाचा व्यापक वापर

योजनांचे नियोजन, अंमलबजावणी आणि देखरेख यासाठी भौगोलिक माहिती प्रणाली (GIS), ड्रोन सर्वेक्षण, मोबाईल ॲप आधारित निरीक्षण आणि रिअल-टाईम डॅशबोर्डचा वापर वाढविणे आवश्यक आहे. डिजिटल पारदर्शकतेमुळे भ्रष्टाचाराला आळा बसण्यास आणि निधीच्या कार्यक्षम वापरास मदत होईल.

८.७ आदिवासी आणि दुर्गम भागांसाठी विशेष विकास पॅकेज

गडचिरोली, गोंदिया आणि चंद्रपूर जिल्ह्यांतील आदिवासी व दुर्गम गावांना विशेष प्राधान्य देणे आवश्यक आहे. वाहतूक, आरोग्य, शिक्षण, दूरसंचार आणि पिण्याच्या पाण्याच्या सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी स्वतंत्र निधी व विशेष अंमलबजावणी यंत्रणा निर्माण करण्यात यावी.

८.८ जलसंधारण आणि सूक्ष्म सिंचनाला प्राधान्य

विदर्भातील कृषी मोठ्या प्रमाणात पावसावर अवलंबून असल्यामुळे जलसंधारण, शेततळी, ठिबक सिंचन, तुषार सिंचन आणि जल पुनर्भरण यांना प्राधान्य दिले पाहिजे. जलयुक्त शिवार अभियानातील अनुभवांच्या आधारे

वैज्ञानिक जलव्यवस्थापन धोरण विकसित करणे आवश्यक आहे.

८.९ लाभार्थी सहभागावर आधारित विकास मॉडेल

योजनांची शाश्वतता सुनिश्चित करण्यासाठी लाभार्थी समुदायांचा नियोजन, अंमलबजावणी आणि देखभाल प्रक्रियेमध्ये सहभाग वाढविणे आवश्यक आहे. ग्रामसभा, स्वयंसेवी संस्था, महिला बचत गट आणि युवक मंडळांचा सहभाग वाढविल्यास विकासाची मालकी भावना (Ownership) निर्माण होऊ शकते.

८.१० परिणामाधिष्ठित मूल्यांकन प्रणाली (Outcome-based Evaluation)

सध्या योजनांचे मूल्यांकन प्रामुख्याने खर्च, लाभार्थी संख्या किंवा निर्माण झालेल्या मालमत्तेच्या आधारे केले जाते. याऐवजी उत्पन्नवाढ, स्थलांतरातील घट, महिला सक्षमीकरण, शैक्षणिक प्रगती आणि आरोग्य निर्देशांकांवरील परिणाम यांच्या आधारे परिणामाधिष्ठित मूल्यांकन प्रणाली विकसित करण्यात यावी.

९. समारोप

ग्रामीण पायाभूत सुविधा या ग्रामीण विकासाचा मूलभूत पाया असून रस्ते, पिण्याचे पाणी, वीज, सिंचन, स्वच्छता, गृहनिर्माण आणि डिजिटल संपर्क यांसारख्या सुविधा आर्थिक प्रगतीबरोबरच मानवी विकास आणि सामाजिक समावेशनालाही चालना देतात. प्रस्तुत अध्ययनातून असे स्पष्ट होते की, केंद्र व महाराष्ट्र शासनाच्या विविध योजनांमुळे विदर्भातील ग्रामीण भागात मूलभूत सुविधांच्या उपलब्धतेत लक्षणीय सुधारणा झाली आहे. प्रधानमंत्री ग्राम सडक योजना, जल जीवन मिशन, प्रधानमंत्री आवास योजना, मनरेगा आणि स्वच्छ भारत मिशन यांसारख्या योजनांमुळे ग्रामीण संपर्क, पिण्याच्या पाण्याची उपलब्धता, गृहनिर्माण, रोजगारनिर्मिती आणि स्वच्छतेमध्ये सकारात्मक बदल घडून आले आहेत.

तथापि, या प्रगतीबरोबरच जिल्हानिहाय असमानता, दुर्गम व आदिवासी भागांतील सुविधांचा अभाव, अंमलबजावणीतील विलंब, गुणवत्तेच्या समस्या, अपुरी देखभाल आणि मर्यादित लोकसहभाग यांसारख्या आव्हानांमुळे योजनांची अपेक्षित परिणामकारकता सर्वत्र समान प्रमाणात साध्य झालेली नाही. त्यामुळे केवळ पायाभूत सुविधांची निर्मिती न करता त्यांच्या गुणवत्ता, शाश्वतता आणि परिणामकारकतेवर अधिक भर देणे आवश्यक आहे.

विदर्भासारख्या विकासदृष्ट्या संवेदनशील प्रदेशासाठी स्थानिक गरजांवर आधारित, विकेंद्रित आणि सहभागी विकास धोरणे स्वीकारणे ही काळाची गरज आहे. ग्रामपंचायतींचे सक्षमीकरण, सामाजिक लेखापरीक्षण, डिजिटल पारदर्शकता आणि परिणामाधिष्ठित मूल्यांकन यांच्या माध्यमातून ग्रामीण पायाभूत सुविधा योजनांची कार्यक्षमता अधिक वाढविता येईल. त्यामुळे विदर्भातील समतोल व शाश्वत ग्रामीण पायाभूत सुविधा विकास हा केवळ प्रादेशिक विकासासाठीच नव्हे, तर महाराष्ट्राच्या सर्वसमावेशक आणि लोकाभिमुख विकासासाठीही अत्यावश्यक ठरतो.

संदर्भ:

Census of India. (2011). *Primary Census Abstract: Rural–Urban Distribution of Population*. Office of the Registrar General & Census Commissioner, Government of India.

Comptroller and Auditor General of India. (2023). *Performance Audit Report on Water Conservation and Rural Development Schemes in Maharashtra*. Government of India.

Fan, S., Hazell, P., & Thorat, S. (2000). Government spending, growth and poverty in rural India. *American Journal of Agricultural Economics, 82*(4), 1038–1051. https://doi.org/10.1111/0002-9092.00099

Government of India. (2023). *Basic Road Statistics of India 2022–23*. Ministry of Road Transport and Highways.

Government of Maharashtra. (2025). *Economic Survey of Maharashtra 2024–25*. Directorate of Economics and Statistics, Planning Department, Government of Maharashtra.

Government of Maharashtra. (2026). *Economic Survey of Maharashtra 2025–26*. Directorate of Economics and Statistics, Planning Department, Government of Maharashtra.

Ministry of Jal Shakti. (2026). *Jal Jeevan Mission Dashboard: Har Ghar Jal Status Report (Maharashtra)*. Department of Drinking Water and Sanitation, Government of India. *(Used for district-wise FHTC data and Har Ghar Jal certification).*

Ministry of Road Transport and Highways. (2024). *Basic Road Statistics of India 2023–24*. Government of India.

Ministry of Rural Development. (2024). *Annual Report 2023–24*. Government of India.

Ministry of Rural Development. (2024). *Pradhan Mantri Gram Sadak Yojana (PMGSY): Annual Report 2023–24*. Government of India.

Ministry of Rural Development. (2024). *Pradhan Mantri Awaas Yojana–Gramin (PMAY-G): Progress Report*. Government of India.

Ministry of Rural Development. (2024). *Mahatma Gandhi National Rural Employment Guarantee Scheme (MGNREGS): Annual Report 2023–24*. Government of India.

National Institute of Rural Development and Panchayati Raj. (2019). *Rural Infrastructure and Development in India*. Ministry of Rural Development, Government of India.

Organisation for Economic Co-operation and Development. (2006). *The New Rural Paradigm: Policies and Governance*. OECD Publishing.

Planning Commission. (2008). *Eleventh Five Year Plan (2007–2012), Volume III: Agriculture, Rural Development, Industry, Services and Physical Infrastructure*. Government of India.

Rosenstein-Rodan, P. N. (1943). Problems of industrialisation of Eastern and South-Eastern Europe. *The Economic Journal, 53*(210/211), 202–211.

Vidarbha Development Board. (2015). *Annual Administration Report 2014–15*. Government of Maharashtra.

World Bank. (1994). *World Development Report 1994: Infrastructure for Development*. Oxford University Press.

***